

'flamboyante' in het GWS-gezelschap) of J. N. van Hall (de 'aangekleede gemeenplaats' van Van Deysse). De stijl waarin deze portretten zijn geschreven, geldt het hele boek: elegant en rustig, uiterst verzorgd, een enkele passage wat bedaaagd, als ging het er dan om de vorm met de inhoud te laten sporen.

Dat alles maakte van *De letterheren* een studie van uitzonderlijke kwaliteit. Door haar geïntegreerde benadering van cultuur en politiek is zij het intellectueel-historische sluitstuk van de nieuwe visies op de negentiende eeuw die zich de voorbije jaren hebben aangediend. Door het lucide en indringende begrip dat zij van diezelfde eeuw biedt, opent zij weer andere onderzoekswegen. Eén ervan dient van een paradox te vertrekken: hoe kon het dat juist de 'verburgerlijking' van de samenleving het einde inluidde van de burgerlijke cultuur, zoals die zestig jaar lang in *De Gids* was geschapen en herschapen?

Jo Tollebeek

J. Vijselaar, ed., *Gesticht in de duinen. De geschiedenis van de provinciale psychiatrische ziekenhuizen van Noord-Holland van 1849 tot 1994* (Hilversum: Verloren, 1997, 317 blz., f39,-, ISBN 90 6550 541 5).

Gesticht in de duinen 'is een in opdracht van het provinciaal bestuur van Noord-Holland geschreven gedenkboek over de drie provinciale psychiatrische ziekenhuizen, te weten het Provinciaal ziekenhuis Santpoort (voorheen Meerenberg), het Provinciaal ziekenhuis Duin en Bosch te Castricum, en het Provinciaal ziekenhuis te Medemblik. Er was alle reden deze opdracht te verlenen: alleen de provincie Noord-Holland heeft tot voor kort, toen de verzelfstandiging toesloeg, haar eigen psychiatrische ziekenhuizen gehad. Bovendien was het in 1849 opgerichte Meerenberg in Nederland het eerste en lange tijd het enige krankzinnigengesticht met een primair therapeutische functie. Daar komt bij dat Meerenberg en later, vanaf 1918, het Provinciaal ziekenhuis Santpoort keer op keer het voortouw heeft genomen bij de introductie van nieuwe, doorgaans door buitenlandse psychiaters gepropageerde ideeën en therapieën.

De opdracht is verleend aan het Trimbos-instituut, dat niet alleen over hedendaagse problemen op het gebied van de geestelijke volksgezondheid rapporteert en adviseert, maar ook een zeer productief team historische onderzoekers in dienst heeft. Joost Vijselaar heeft behalve de redactie van *Gesticht in de duinen* ook drie van de negen hoofdstukken plus inleiding en epiloog voor zijn rekening genomen, terwijl Gemma Blok vier hoofdstukken heeft geschreven. Twee hoofdstukken zijn van de hand van 'buitenstaanders', te weten Helga Danner die de bemoeienissen van het provinciaal bestuur met de krankzinnigenzorg in kaart heeft gebracht, en Geertje Boschma die de professionalisering van de psychiatrie en de opkomst van het 'ziekenhuismodel' in de periode 1884-1918 heeft behandeld.

De geschiedenis van de provinciale psychiatrische ziekenhuizen bestrijkt een anderhalve eeuw, vanaf de oprichting van Meerenberg tot aan de privatisering van het Provinciaal ziekenhuis Santpoort op 1 april 1991 en van het Provinciaal ziekenhuis Duin en Bosch (in 1909 opgericht) op 1 januari 1994. Het is de periode van opkomst en, gedurende de laatste vijftien jaar, geleidelijke verdwijning van het klassieke psychiatrische ziekenhuis. Tegenwoordig wordt de voorkeur gegeven aan kleine, verspreide voorzieningen met een scheiding tussen wonen en behandelen, en probeert men minder vlug tot ziekenhuisopname over te gaan.

In het boek wordt vanuit de meeste aandacht besteed aan Meerenberg/Santpoort. Dat heeft niet alleen te maken met de langere geschiedenis van deze inrichting, maar ook met de therapeutische voorliefde waarvan herhaaldelijk blijkt werd gegeven. Het Provinciaal

ziekenhuis Medemblik krijgt de minste aandacht, hetgeen niet alleen ligt aan de kortere geschiedenis ervan (1923-1967), maar ook aan de in therapeutisch opzicht minder belangwekkende ontwikkelingen in dit van het rijk gehuurde, bouwkundig verouderde ziekenhuis waarin overwegend chronische, mannelijke patiënten werden opgenomen. De chronologische opzet van het boek brengt met zich mee dat aan Medemblik en Duin en Bosch geen aparte hoofdstukken zijn gewijd. Informatie over deze beide inrichtingen dient dan ook uit diverse, overwegend over Santpoort handelende hoofdstukken bij elkaar gesprokkeld te worden.

Het onmiskenbare voordeel van deze primair chronologische, niet-gescheiden behandeling van de drie ziekenhuizen is dat het centrale thema van het boek, namelijk de opvattingen over en de praktijk van de behandeling en de zorg binnen deze inrichtingen, door de tijd heen beter tot zijn recht komt. De keus voor juist dit thema verdient alle lof, aangezien het tot de onderbelichte thema's behoort in het toch al niet overvloedige historische onderzoek naar de Nederlandse psychiatrie en geestelijke gezondheidszorg. Van een ander, zo mogelijk nog sterker verwaarloosd thema, namelijk wat de patiënten zelf hebben doorgemaakt en ervaren (en ook hun familie, zou ik hieraan willen toevoegen), heeft de redactie uit tijdsoverwegingen afgezien. Om diezelfde reden is ook weinig aandacht besteed aan de samenhang tussen ontwikkelingen in de ziekenhuizen en de buitenwereld in ruime zin.

De hoofdstukindeling weerspiegelt de opeenvolgende psychiatrische inzichten en behandelpraktijken, te weten de zedenkundige behandeling (1849-1884), de opkomst van het ziekenhuismodel (1884-1918), de actievere therapie en somatische kuren (1918-1940) — een therapeutische fase die trouwens ook na de Tweede Wereldoorlog nog geruime tijd aanhoudt — en ten slotte, de democratisering en de therapeutische gemeenschap (1965-1985).

Met een zekere regelmaat blijken nieuwlichters onder de psychiaters en dan vooral onder de geneesheer-directeuren van Meerenberg/Santpoort de aanzet te hebben gegeven tot een nieuwe koers. Daarbij lag Santpoort dikwijls voor op andere inrichtingen in Nederland. Reden voor Vijselaar om van de voorhoederol van Santpoort en zelfs van 'de geest van Santpoort' te spreken. Tegelijk geeft hij aan dat de geschiedenis van de Noord-Hollandse ziekenhuizen tot op grote hoogte als representatief kan worden gezien voor de ontwikkeling van de psychiatrische inrichting in Nederland (10). Tussen beide constateringën bestaat naar mijn mening enige spanning, ook al betreft de eerste constatering alleen Santpoort en de tweede de drie provinciale ziekenhuizen tezamen. Bovendien behoeven beide constateringën een nadere empirische onderbouwing, namelijk door vergelijking met therapeutische ontwikkelingen in andere psychiatrische inrichtingen. Dat gebeurt in dit boek wat weinig, althans minder dan mogelijk zou zijn geweest op grond van het beschikbare — toegegeven: beperkte — onderzoek. De voorhoederol van Santpoort wordt trouwens in de loop van het boek gerelativeerd door enkele voorbeelden van het tegendeel, bijvoorbeeld ten aanzien van de invoering van groepstherapie in de naoorlogse periode.

Gesticht in de duinen is niet zomaar een gedenkboek. Het is een belangrijk en boeiend cultuurhistorisch relaas van wisselende psychiatrische inzichten en behandelwijzen — van de zedenkundige, op het aanleren van zelfbeheersing gerichte behandeling tot bed- en badbehandelingen en daarna de 'actievere therapie! die veel overeenkomsten vertoonde met de eerdere zedenkundige behandeling, en van de naoorlogse psychofarmaca tot en met de therapeutische gemeenschap die de ondergang van het klassieke psychiatrische ziekenhuis inluidde. Kortom, een boek om aan te raden.

M. Simon Thomas, *De leer van het ornament. Versieren volgens voorschrift 1850-1930* (Dissertatie Vrije universiteit Amsterdam 1996; Amsterdam: De Bataafsche leeuw, 1996, 304 blz., f69,50, ISBN 90 6707 425 X).

Het moet een genoegen zijn om te promoveren op een proefschrift dat zo fraai is uitgegeven en geïllustreerd als het hier te bespreken boekwerk: gebonden, in royaal kwarto-formaat (bijna A4) en met 218 illustraties, waarvan een groot deel in kleur. Aangezien het boek op kunst-drukpapier is gedrukt, konden de illustraties ook evenredig over het hele werk verdeeld worden en meestal in de buurt van de bijbehorende tekst worden geplaatst. Het onderwerp vraagt daar ook om, want alleen met woorden zou de schrijfster haar bedoelingen nauwelijks duidelijk kunnen maken. Toch is het niet een plaatjesboek geworden, maar een degelijke wetenschappelijke verhandeling over een theoretisch onderwerp: de leer van het ornament.

Schrijfster motiveert de keuze van haar onderwerp met de ervaring die zij jaren geleden opdeed als leerling in het vak 'dessin-ontwerpen' aan de Akademie voor industriële vormgeving in Eindhoven, waar geen enkel boek werd bestudeerd en de studenten maar moesten aanvoelen wat wel en wat niet kon. Zij begon zich af te vragen of er dan geen wetmatigheden ten grondslag lagen aan de modes en trends die ze zag opkomen en ondergaan, en ontdekte dat er in de vorige en het begin van deze eeuw een omvangrijke literatuur over ornamentiek was geproduceerd, overwegend in het Frans, Duits of Engels, die ten dele in het Nederlands was vertaald of bewerkt ten gebuike bij het kunstnijverheidsonderwijs. Het verzamelen van deze boeken en artikelen, die meestal niet in universiteitsbibliotheken te vinden waren, leverde het uitgangspunt voor deze dissertatie.

De stof is niet chronologisch maar thematisch verdeeld in vijf hoofdstukken, betreffende 1 het belang en de functie van versiering; 2 het vlakornament; 3 het florale ornament; 4 het exotische ornament; en 5 overdaad tegenover soberheid. Er heerste bij architecten en vormgevers in het midden van de vorige eeuw een algemeen onbehagen over het lage peil van de toegepaste versieringen, die steeds aan oudere stijlperioden waren ontleend maar de vakbekwaamheid daarvan misten. Het was niet zo dat zij de neo-stijlen afwezen, maar wel zochten ze naar de wortels van onze beschaving en meenden zij vaste beginselen te kunnen ontdekken in de ontwikkeling van de vormenspraak. Ornamenten vormden een soort van taal met beelden als woorden, die een verborgen betekenis in zich droegen en als zodanig gelezen moesten worden. Sommigen zochten die oorspronkelijke vormtaal bij de Grieken, anderen bij de Egyptenaren of de Perzen, terwijl later in de eeuw ook de 'primitieve' volkeren van andere werelddelen goede kanshebbers waren. Uitgangspunt bij dit alles was de visie dat er een 'leer van het ornament' moest zijn, die eerst geformuleerd en vervolgens min of meer dwingend toegepast moest worden, wilde men een smaakvol en verantwoord product krijgen. Pas na de eeuwwisseling werd dit dwingende idee van een leer geleidelijk losgelaten en kregen (leerling-) ontwerpers de vrijheid om met verschillende stijlen te experimenteren.

Deze ideeën waren niet uit Nederland afkomstig, maar werden hier wel overgenomen en toegepast, zij het op een eigen wijze. Opvallend daarbij is de stijfheid van onze ornamentiek in vergelijking met onze burens: er werd tegen de klippen op gestileerd met driehoekslineaal en passer, zodat van de leliën des velds, als zij het uitgangspunt vormden, nauwelijks iets herkenbaars overbleef. De losse ranken van de *Jugendstil* uit Oostenrijk en België komt men in dit boek niet tegen — ook niet als vergelijkingsmateriaal. Is dit nu te wijten aan het soort van bronnen dat de schrijfster heeft verzameld, en dat vooral bestond uit handleidingen voor schoolgebruik? Kennelijk vond de 'vermicelli-stijl' van iemand als Toorop in de bekende slaolie-reclame uit 1895/1896 geen genade in de ogen van deze opleiders. Ook grafiek en juwelen waarbij niet alleen planten en dieren, maar ook mensen, vooral vrouwen, zijn verwerkt tot